

Gradvohl Edina a Semmelweis Egyetem Egészségtudományi Karán az Alapozó Egészségtudományi Intézet Társadalomtudományi Tanszékének adjunktusa.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
Az önféjű anyaméh (2009/3–4).

A varangy és az anyaméh

Gradvohl Edina

A mátrabetegség¹

Magyary-Kossa Gyula, a magyar orvostörténet egyik legkiválóbb kutatója „Mátra-betegség” című tanulmányában írja a következőt: „...az uterust nemcsak Somogyban, hanem egyebütt is, varangyos békához hasonló, helyét változtató, csúszó-mászó állatnak tekinti a mi népünk, sőt talán Európa minden népe, kezdve a rómaiak korától.”²

A tanulmány címében a mátra szó a német *Mutter*, illetve a görög *méter* kifejezésekkel van összefüggésben. Ez a kór abban áll, hogy az anyaméh elszabadul a nő testében, és megtámad más szerveket. Minthogy az anyaméh egyik neve görögül *hystera*, a hisztériát a vándorló anyaméh által okozott tünetekre vezették vissza már az ókori szerzők is.³

Magyary-Kossa azonban ennél többet állít: szerinte az újkorban, és különösen a dél-német területen elterjedt elképzelés, miszerint az anyaméh olyan alakú, mint egy varangy, már a rómaiaknál is létezett.⁴ Az antik szerzők azonban ezt egyszer sem állítják.⁵ Néhányan közülük feltételezik, hogy az anyaméh ugyan olyan, mint egy elszabadult, önféjű állat, de hogy ez milyen állatnak felel meg, nem pontosítják. Ráadásul feltűnő, hogy a békaábrázolások száma elég jelentős, és különösen érdekes, hogy az amulettek között is találunk jó néhány olyat, amin béka vagy varangy látható (a kettőt nem mindig lehet megkülönböztetni egymástól).

E tanulmány célja egy amulett-típus bemutatásával, értelmezésével és megfelelő kontextusba helyezésével az, hogy tisztázza, milyen jelentéseket tulajdoníthattak a görögök és a rómaiak a békának, és az anyaméh szerepelt-e közöttük.

A békás amulettek

A béka mint szimbólum Pannoniában is megjelenik, és eddig összesen három olyan amuletről tudunk, amelyeken a béka mellett görög felirat is olvasható.

Az egyik lelet egy matt sárgásbarna színű, lapos üvegpaszta csüngő (1a kép), amely egy késő római kori sírból került elő a keszthely-dobogói ásatásról 1956 és 1961 között. Az 56-os sírban egy kislány feküdt, akinek a jobb lábánál egy csészét és egy rövid vaskést (amelynek a hegye letört), a mellkas bal oldalán pedig egy sötétkék színű, világoskék, sárga és zöld pöttyökkel díszített üvegyöngyöt találtak. A nyak mellől egy sárga, lapos üvegpaszta csüngő került elő, amelynek a felszínét egy oroszlán

1. kép. A keszthely-dobogói római kori temető két békás amulettje (Sági 1981, Abb. 15 és Abb. 56 nyomán)

díszíti.⁶ A jobb váll felső részénél egy könnyecsepp alakú sárga üvegyöngy, valamint ez utóbbihoz nagyon hasonló alakú világoskék üvegyöngy és egy sárgásbarna színű, lapos üvegpasztá csüngő volt. Ez utóbbinak a felszínén egy széttárt lábakkal ábrázolt, fekvő béka látható, két oldalán pedig egy görög szó két-két betűje olvasható: ZO-HN (Életet).⁷ Az üvegyöngy magassága 2,6 cm, leltári száma 65.43.9.⁸

A második lelet szintén a keszthely-dobogói ásatásról került elő, a 110-es sírból (1b kép). A sírban szintén egy kislány feküdt. A régészek a koponya fölött Licinius császár (308–324) kisbronzát találták meg. A csontváz jobb vállánál egy vaskést, valamint egy nyitott típusú ezüst karperecet találtak, amely a jobb alsókart vette körbe. Az alsó lábszárak között további kilenc érmére bukkantak egy kupacban. Valamennyi Licinius és I. Constantinus verete. Ezek közül a legutolsó datálható érme 326 és 328 között készült. A bal alsókar alatt hat karperecet tártak fel, amelyek közül egy nyitott típusú és öt zárt típusú. A bal kéz középső ujján egy gyűrű volt. A csontváz nyakát egy 242 darabból álló, világoskék színű, lencse alakú gyöngyökből fűzött nyaklánc díszítette. A 242 gyöngy mellett a láncon díszítőelemként nagyobb, például hordó alakú világoskék és piros gyöngyszemeket is láthatunk. A lánc közepén egy lapos, sárga, kettős csatornájú üvegekameó függött, amelynek az átmérője 1,6 cm. Az üvegyöngy felszínén egy kiterített, széttárt lábakkal ábrázolt fekvő béka látható felülnézetben. A béka két oldalán pedig két-két görög betű, amelyet összeolvasva szintén megkapjuk a ZO-HN (Életet) kifejezést.⁹ A tárgy jelenleg lappang.

A két keszthely-dobogói leletet Sági Károly már 1981-ben publikálta.¹⁰ A harmadik lelet azonban még közöletlen (2. kép). Ez a csüngő a tác-margittelepi késő antik temetőből került elő. A lelőhelyen eddig 442 sírt bontottak ki 1934 és 1983 között.¹¹ Az egyik bolygatatlan sírban két leánygyermek feküdt (78. és 79. számú sír). Közülük a nagyobbik 5–7 éves lehetett.¹² A sír két sírmellékletet tartalmaz. Az egyik II. Constantius (337–361) bronzérme, így a sír a 4. század második harmadára datálható. Az előlap felirata DN CONSTANTIVS PF AVG = *dominus noster Constantius pius felix Augustus*. A hátlapon a császárt láthatjuk, amint éppen leszűr egy ellenséges lovast. Az hátlap körirata: FEL TEMP REPARATIO (*felicitium temporum reparatio* = „A boldog idők helyreállítása”). A császár lábánál a sisciai verdére utaló rövidítést (SIS) olvashatjuk. Az idősebb gyermek nyakát egy ólomból vagy ónból öntött csüngő díszítette, amelynek mindkét oldalán egy-egy ábrázolás látható. Az egyik oldalon egy felülnézetben ábrázolt béka, mellette pedig a ZO-HN felirat nyomai vehetők ki. Az O világosan olvasható, a Z alsó és felső *hastája* jól látható, az HN helye elmosódott. A csüngő átmérője 19 mm.¹³ A másik oldal ábrázolásának értelmezése még tisztázásra szorul. Biztosra vehetjük, hogy ez ólomcsüngő egy olyan üvegpasztá amulett utánöntése, amelyet Keszthely-Dobogón találtak. A gorsiumi család feltehetően

2. kép. Ólomcsüngő békaábrázolással (Tác-Margittelep)

nem engedhette meg magának, hogy eredeti üveg amulettet vásároljon, de gyermekét nem akarta védelem nélkül hagyni, ezért öntött vagy öntetett a kislány számára egy ólom másolatot. A másolat feltehetően helyben készült, amit az anyag összetételének elemzésével igazolni lehetne.

A keszthelyi leletekhez nagyon hasonló amulett került 1902-ben a spliti múzeumba, amelyen a béka egyik oldalán ugyan ki tudták olvasni a Z és O betűket, de a másik oldalán levő betűmaradványokat tévesen értelmezték.¹⁴ A kiadó által vélelmezett ZOIIIR(OC) név nem férne el a béka mellett, ezért feltételezték, hogy az „OC” végződést eredetileg elhagyták. A csüngőn lényegében csak ennyi látható: ZO – ||||, amiben a négy függőleges hasta valójában az HN részét képezhette, így a 4. századi solini lelet immár besorolható abba a tárgycsoportba, amelybe a pannoniai feliratos békák is tartoznak.

Gesztelyi Tamás a kettős csatornájú üvegekameókról szóló tanulmányában ezeket a tárgyakat pannoniai eredetűnek tekinti.¹⁵ Az üvegekameók egyike a keszthely-dobogói temetőben talált, ma lappangó üvegekameó békaábrázolással és ZOHN felirattal. A feliratot Gesztelyi megfelelteti a latin *vivas* felszólításnak, és ezeket a feliratos gyöngyöket gyógyító, illetőleg az egészséget megőrizni segítő amulettekként értelmezi.

A Magyarországon és Horvátországban előkerült békacsüngőkhöz igen hasonló leletcsoporttal találkozhatunk az Izraeli Múzeum ókori üvegrészlegében. Mindegyik béka felülnézetben, kiterített lábakkal van ábrázolva, méretük hozzávetőlegesen azonos (magasság: 22–24 mm, szélességük: 16–20 mm), színük áttetsző világoskék és zöld, valamint sárgásbarna, és a Kr. u. 4-5. századra datálhatók.¹⁶ Az öt üvegbéka egyikét Dr. Leo Mildenberg ajánlotta fel Zürichből, a többi Eliahu Dobkin. Emiatt a tárgyak lelőhelye, időbeli meghatározása, valamint funkciója bizonytalan, hiszen a leletek előkerülésének körülményeiről nincsenek adataink. A Dobkin-féle darabok közül csak egyen szerepel felirat. Ezen a csüngőn, amelynek a magassága 22 mm, a szélessége 18 mm, színe pedig világos sárgásbarna (leltári szám: 77.12.617), a béka a bal oldalon helyezkedik el, a töredékes felirat pedig a jobb oldalon.¹⁷ A felirat meglehetősen halványan látható betűi eklektikusan helyezked-

nek el: H+OZ. A tükörírásban a szó eleji Z pontosan olvasható, az O bizonytalan, az H előtt pedig egy kereszt látható. A feltételezett szó, az eddigi ismereteink alapján, nem lehet más, csak a ZOH (Élet). Ezt a darabot – talán a kereszt keresztény szimbóluma miatt – a Kr. u. 5. századra datálják.

A múzeum csüngői között viszont találunk egy másik – igaz, nem békaábrázolással díszített – darabot, amin a ZOH felirat tökéletesen olvasható. A csüngő mindkét oldalán egy férfi és egy nő büszjtjét láthatjuk egymással szemben. Feltételezik, hogy ez a férfi és nő talán egy házaspár lehetett.¹⁸ A lelet előkerülésének körülményeiről, datálásáról szintén nem tudunk semmit, csak annyit, hogy ez is Eliahu Dobkin felajánlásával került a múzeum darabjai közé.

A múzeum antik üvegrészlegén találunk még egy kettős csatornájú üvegcameót¹⁹ (hosszúság: 14 mm, szélesség: 17 mm, leltári szám: 77.12.658) is, amelynek a felszínén felülnézetből a békás üvegcsőkhöz, illetve a keszthely-dobogói üvegcameóhoz igen hasonló, kiterített béka alakja látható. A béka mindkét oldalán két-két, igen jól kiolvasható görög betű van. A jobb oldalon: ZO, a bal oldalon: HN (ZOHN = Életet). A lelet datálásáról, előkerülésének körülményeiről viszont nincsenek adataink. A tárgy szintén Eliahu Dobkin gyűjteményének egyik darabjaként került a múzeum tulajdonába. Spaer próbálja időben és térben is elhelyezni ezt a tárgyat, és azt állítja, hogy ez a fajta üvegpasztó „bulla” feltehetően valahonnan a Kelet-Mediterráneum területéről származhat, egy helyi műhelyből. Azt is hozzáteszi azonban, hogy Gesztelyi Tamás és Th. E. Haevernick véleménye szerint „a kettős csatornájú üvegcameók előállítási helye Pannoniában volt, tekintve, hogy itt fordulnak elő a legnagyobb számban.”²⁰

Dan Barag tipológiája a pecsételéssel készített üvegcameó csüngők három típusát különbözteti meg:

Az A csoport függesztői le vannak lapítva, az ábrákat gondosan a függőleges tengelyre helyezik el. Ezek a 4. század második, illetve az 5. század első felére datálhatók.

A B csoport függesztői le vannak kerekítve és gyűrűszerűek. A kivitelezés hanyagabb, az ábrák nem mindig követik a függőleges tengelyt. Datálásuk a késői 4. és 5. század.

A C csoport függesztői nagyméretűek, gyűrűszerűek, alakjuk és méretük gyakran szabálytalan, kivitelezésük igen hanyag. Az 5. század második felére és a 6. századra keltezhetők.

Az ábrázolások szempontjából Barag hat csoportot különít el. Az 5. csoport darabjait állati motívumokkal díszítik. Ezek közé tartozik az oroszlán és a béka is. Barag megjegyzése a békás csüngők feliratáról azonban félrevezető. Szerinte a felirat jelentése „Élet” (és nem „Életet!”), és a termékenységgel kapcsolja össze.²¹

A tipológia alapján a pannoniai békás csüngők egyértelműen a B 5. csoportoz tartoznak.

Barag kronológiája a pannoniai leletek alapján nem tartható fenn. Minthogy mind a keszthely-dobogói, mind pedig a margittelepi sírok éremleletei pontosan datálhatók Licinius, Constantinus, illetve II. Constantius korára, a csüngőket nem helyezhetjük a 4. század végére vagy az 5. századra. Az a tény pedig, hogy kizárólag gyereksírokból kerülnek elő (az oroszláncsőkhöz hasonlóan), jelentősen csökkenteni annak a valószínűségét, hogy termékenység-szimbólumról van szó. Azt azonban nehéz lenne cáfolni, amit Barag a leletsűrűség alapján

egyértelműen leszögez: az amulettek előállítási helye Syria, azon belül is az Orontés partján fekvő Antiochia.²² Gyártásuk és exportjuk mindenesetre a pannoniai leletek tanúsága szerint legalább fél évszázaddal korábbra tehető.

A békaszimbólum

Béka- és varangyszobrocskák Európában és Anatóliában már a Kr. e. 6. évezredben megjelennek, és többnyire a termékenységgel hozhatók összefüggésbe, mint például a „varangy alakú Nagy Istennő” figurája Hacilarból.²³ Ezt az ősi elképzelést azonban Marija Gimbutas kissé merészen összekapcsolja a békavotívok 20. században is élő népszokásával és a vándorló uterus antik elképzelésével, levonva a tanulságot, hogy ezt az önféjű állatként mozgolódó anyaméhet varangynak tekintették (bár, mint láttuk, hiányoznak az ezt igazoló ókori írásos források).²⁴ A hiedelem eredetét azzal magyarázza, hogy az egy-két hónapos abortált magzatot az őskorban varangynak nézhették. Gimbutas értelmezése indoklásában hivatkozik az egyiptomi elképzelésekre is. Eszerint Heket békaistennő segítette a szülésben, s így az amulettek békaábrázolásaiban apotropaikus szimbólumokat láthatunk.²⁵ A béka az Újbirodalom korától a feltámadás szimbóluma volt, és a koit békás mécsesek feliratai is egyértelműen a feltámadásra utaltak. Ugyanakkor elképzelhető, hogy e mécsesekkel a szülésnél világítottak, nyilvánvalóan apotropaikus célzattal.²⁶ Annak azonban semmi nyoma sincs Egyiptomban, hogy magát az anyaméhet azonosították volna egy békával vagy egy varanggyal.

A görög-római világban a Kr. u. 2. század körül felbukkanó (eredetileg bizonyára Egyiptomban gyártott) uterusamulettek sohasem béka szerepelt, hanem maga az anyamé, egy skarabeus vagy különböző istenalakok.²⁷ Simone Michel meg is jegyzi, hogy Heket feltűnő hiánya ezeken a gemmákon arra utalhat, hogy nem kifejezetten a szülést segíthették, hanem viselői az anyamé funkcióit szerették volna kontrollálni segítségükkel.²⁸ Békát amúgy is ritkán ábrázolnak gemmán. Egy krokodilszerű keveréklény hátán, vagy egy lótuszvirágon üldögélő, szárnyas béka nyilvánvalóan a napszimbólika körében értelmezhető.²⁹ A két típus feliratai, az IARBATHA-, illetve a CHABRACH-logosok ugyancsak erre utalnak.³⁰

A számos kisebb-nagyobb antik békaábrázolás korántsem mindig hordozott vallási elképzeléseket, például apotropaikus funkciót. Olykor, mint britanniai példák mutatják, egyszerűen gyermekjátékok lehettek.³¹ Egy Kr. e. 5. századi, korinthusi feliratos bronzbéka azonban nyilvánvalóan fogadalmi ajándéknak készült, talán Apollón szentélye számára.³² A felirat értelmezése sajnos vitatott. Az *Inscriptiones Graecae* kiadása szerint:

Amón Sónou Boasóni

„Amón, Sónoos fia a Segítőnek”

L. H. Jeffery azonban nem fogadja el ezt az olvasatot (a *Boasóni* első betűjében egy N-t lát, ezért a szót *noasóniként* olvassa ki), és értelmetlen varázsigének, *ephesia grammatának* tekintti.³³ Akár egyik, akár másik véleménynek adunk is igazat, nem világos, hogy a felirat hordozója miért éppen egy béka. Lévêque szerint viszont Boasón egyiptomi békaistennő, akárcsak

Heket, a felajánló, Amón pedig egy egyiptomi görög lehetett.³⁴ Lévêque emellett felsorolja az általa ismert valamennyi béka alakú fogadalmi ajándékot, de a többen nem szerepel felirat, így értelmezésük is bizonytalan.³⁵

A nem túl nagy számú antik feliratos békaábrázolás típusainak áttekintése és a pannoniai békás csüngők leletkörülményei alapján megállapíthatjuk, hogy a ZOHN feliratú üvegekameók

nem hozhatók összefüggésbe az uterusszimbolikával, de még általában a termékenység elősegítésével sem. A gyereksírokba az elhunytak amulettjeit, illetve játékszereit helyezték el. A syriai eredetű üvegekameókkal tehát a szülők a betegségekől és a haláltól akarták megvédeni gyermekeiket, és a két világ határán mozgó békával azt szimbolizálták, amit leginkább meg akartak óvni: az életet.³⁶

Jegyzetek

- Szeretnék köszönetet mondani a tanulmány megírásában nyújtott támogatásáért Nádorfi Gabriellának, a Szent István Király Múzeum régészének, Schilling Lászlónak, aki a gorsiumi ólomcsüngő fényképét készítette, és saját kutatási eredményeit megosztotta velem, valamint Havasi Bálintnak, a keszthelyi Balatoni Múzeum igazgatójának, hogy rendelkezésemre bocsátotta a 62.43.9. leltári számú csüngő fényképét.
- Magyari-Kossa 1929, 354.
- Gradwohl 2006a, 113–129.
- Ezért ajánlottak fel terméketlen vagy méhfájdalmakban szenvedő délnémet asszonyok viaszból vagy vasból készült votív varangyokat a templomban, vö. Bächtold-Stäubli 1987, 634–635. Az elképzelés antik eredetére utal – mindenféle hivatkozás nélkül – Barb 1953, 214.
- Hirschberg 1998, 91: „bei den antiken Autoren, wie etwa Hippokrates, Platon, Aristophanes und ihren Nachfolgern niemals von einer Gleichsetzung »Kröte = Uterus« die Rede war...” A középkori béka- és varangyszimbolikához vö. Luyster 2001, 180–186.
- Több oroszlanos csüngőt ismerünk Magyarországról, és párhuza- maik kimutathatók Syriától Dél-Tirolig, vö. Noll 1963, 69.
- A szót helyesen természetesen ómegával kellett volna írni, de a késő antik szövegekben rendszeresen felbukkan ez az alak is, mutatva, hogy a kiejtésben ekkor már nem különböztették meg a rövid és a hosszú ó-t.
- Bilkei 1979, 32 (Nr. 27) és az őt követő szakirodalom összekeveri a két békás üvegyöngyöt, mivel az 56. sírban talált csüngőt közli úgy, mintha azt találták volna a 110. sírban. A csüngő méretét ugyan helyesen adja meg, de a leltári számát tévesen.
- Leltári szám: 65.100.2.
- Sági 1981, 30; 74–75.
- Schilling 2011, 14.
- Éry 2000, 378.
- Ma a székesfehérvári Szent István Király Múzeumban őrzik, leltári szám: 61.1664.1.
- Cambi, 1976, 145. A tárgy fényképét a 11. képen láthatjuk.
- Gesztelyi 1998a, 132.
- Barag 2001, 173.
- Spaer 2001, 183–184.
- Spaer 2001, 182.
- Gesztelyi Tamás szerint ezeket a kettős csatornájú üvegyöngyöket karkötők vagy nyakláncok részeként használhatták, bár ezt semmiféle adat nem bizonyítja. Lásd Gesztelyi 1998b, 74.
- Gesztelyi 1998b, 75.
- Barag 2001, 174: „Frogs, for example, which were associated with fertility, appear together with the Greek blessing »Life«.”
- Barag 2001, 175: „The evidence pointing to northern Syria as the location of this industry suggests that Antioch on the Orontes was the center of production for the most of these pendants.”
- Gimbutas 1982, 176.
- Gimbutas 1982, 179: „Equipped with documentation from present folk, medieval, Greek, Roman and Egyptian beliefs, Gulder (1962) in his treatise on the Maissau toad presented a very convincing interpretation: this mysterious animal, must, he concluded, be a toad.”
- Pinch 2006, 127–128.
- Kákósy 1977, 335–336. A lexikon lényegesen rövidebb „Kröte” címszava is csak a feltámadásra és újjászületésre utal, vö. 3, 1980, 790. Lásd még Gordon 2007, 133.
- Michel 2004, 334–341; Gradwohl 2006b.
- Michel 2004, 189.
- Michel 2004, 67; Gordon 2007, 133.
- Michel 2004, 483 (CHABRACH); 484 (IARBATHA).
- Drury–Wickenden 1982, 241.
- IG IV 357. Berlin, Altes Museum, No. 7917.
- Jeffery 1955, 76; 1990, 114.
- Lévêque 1999, 32.
- Lévêque 1999, 31–34.
- Gordon 2007, 133: „As an amphibian, able to move between two worlds, the frog is an excellent metaphor for the passage of the intention of the recipe into the transcendent world.”

Bibliográfia

- Bächtold-Stäubli 1987: Bächtold-Stäubli, Hanns, „Kröte”: *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*. 5. Berlin – New York, 1987, 608–635.
- Barag 2001: Barag, Dan, „Stamped Pendants”: Spaer, Maud: *Ancient Glass in the Israel Museum. Beads and Other Small Objects*, The Israel Museum, Jerusalem, 2001, 173–185.
- Barb 1953: Barb, A. A., „Diva Matrix”: *Journal of Warburg and Courtauld Institut*, 16 (1953) 193–238.
- Bilkei 1979: Bilkei Irén, „Die Griechischen Inschriften des Römischen Ungarns”: *Alba Regia* 17 (1979) 23–48.
- Cambi 1974: Cambi, Nenad, „Certains objets de verre de la basse antiquité avec représentations figuratives, au Musée Archéologique de Split”: *Arheološki Vestnik* 25 (1974) 139–157 (horvát nyelven, francia rezümével).
- Drury–Wickenden 1982: Drury, P. J. – Wickenden, N. P., „Four Bronze Figurines from the Trinovantian Civitas”: *Britannia* 13 (1982) 239–243.
- Éry 2000: Éry Kinga, „Anthropological Studies on a Late Roman Period Population at Tăc-Margittelep”: *Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici* 92 (2000) 347–453.

- Gesztelyi 1998a: Gesztelyi Tamás: „Spätromische Glaskameen mit zwei Kanälen”: *Acta Antiqua Hung.* 38 (1998) 129–136.
- Gesztelyi 1998b: Gesztelyi Tamás, *Pannoniai vésett ékkövek*, Budapest, 1998.
- Gesztelyi 2000: Gesztelyi Tamás, *Antike Gemmen im Ungarischen Nationalmuseum*, Budapest, 2000.
- Gimbutas 1982: Gimbutas, Marija, *The Goddesses and Gods of Old Europe 6500–3500 BC. Myth and Cult Images*, London, 1982.
- Gordon 2007: Gordon, Richard, „The Coherence of Magical-Herbal and Analogous Recipes”: *MHNH* 7 (2007) 115–146.
- Gradvohl 2006a: Gradvohl Edina, *Sóranos*, Budapest, 2006.
- Gradvohl 2006b: Gradvohl Edina, „Matrix – on the Tipology of Ancient Votive Uterus-Representation”: Németh György – Forisek Péter (szerk.), *Epigraphica III. Hungarian Polis Studies* 13 (2006) 53–67.
- Hirschberg 1988: Hirschberg, Walter, *Frosch und Kröte in Mythos und Brauch*, Wien–Köln–Graz, 1988.
- Jeffery 1955: Jeffrey, L. H., „Further Comments on Archaic Greek Inscriptions”: *Annual of British School an Athens* 50 (1955) 67–84.
- Jeffery 1990: Jeffrey, L. H., *The Local Scripts of Archaic Greece*, Oxford, 1990.
- Kákósy 1977: Kákósy László, „Frosch”: *Lexikon der Ägyptologie*, 1977, II., 334–336.
- Lévêque 1999: Lévêque, Pierre, *Les grenouilles dans l’antiquité*, Paris, 1999.
- Luyster 2001: Luyster, Amanda, „Femme-aux-Serpents at Moissac: Luxuria (Lust) or a Bad Mother?”: Asirvatham, S. R. et al. (szerk.), *Between Magic and Religion*, Lanham, 2001, 165–193.
- Magyary-Kossa 1929: Magyary-Kossa Gyula, „Mátra-betegség”: uő, *Magyar orvosi emlékek*, Budapest, 1929, I., 353–355.
- Michel 2004: Michel, Simone, *Die Magischen Gemmen*, Berlin, 2004.
- Noll 1963: Noll, R., *Das Römerzeitliche Gräberfeld von Salurn*, Innsbruck, 1963.
- Pinch 2006: Pinch, Geraldine, *Magic in Ancient Egypt*, The British Museum, London, 2006.
- Sági 1981: Sági Károly, *Das Römische Gräberfeld von Keszthely-Dobogó*, Budapest, 1981.
- Schilling 2011: Schilling László, „Bestattungen und Gräberfelder von der Spätantike bis zum Frühmittelalter in und um die spätromische Befestigung von Tác/Gorsium (4.–8. Jh.)”: *Keszthely-Fenekpuszta im Kontext Spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*, Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden/Westf., 2011.
- Spaer 2001: Spaer, Maud, *Ancient Glass in the Israel Museum. Beads and Other Small Objects*, The Israel Museum, Jerusalem, 2001.